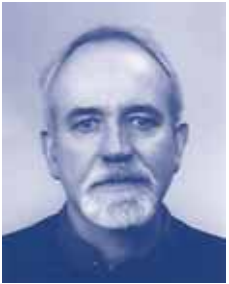

Van bescherming naar activering? De Nederlandse verzorgingsstaat in Europees perspectief

WIL ARTS & RUUD MUFFELS

WIL ARTS

De reacties op de door het kabinet Balkenende II in gang gezette herijking van de welvaarts- of verzorgingsstaat zijn typisch Nederlands: heftig en gemengd. Iedereen die een beetje bekend is met de historie van het Nederlandse stelsel en het debat daarover verbaast dat geenszins. Wat wel opvalt, is de sterk nationaal gekleurde bril waarmee voor- en tegenstanders het debat ingaan. De in rap tempo verslechterende economische omstandigheden in Nederland in 2002 en 2003, en het uitblijvende herstel, hebben het kabinet min of meer 'gedwongen' tot ingrijpen in de sociale zekerheid, zeggen sommigen. De ambities om in Nederland tot een cultuuromslag te komen in de verhouding van staat en burger zijn, zeggen anderen noch nieuw - zij passen in een lange traditie van niet alleen christen-democratisch beleid - noch uniek. Wie zijn blik over de grenzen werpt, krijgt echter al gauw een schok van herkenning. Dit artikel plaatst het debat in zo'n grensoverschrijdend en breder internationaal perspectief. Of we het nou willen of niet, elk toekomstig stelsel - hoe anders ook ten opzichte van nu - zal zowel Nederlands als Europees zijn. Europese en mondiale ontwikkelingen nopen de regeringen van alle, en niet alleen de Nederlandse, democratische verzorgingsstaten tot herijking. Maar hoever gaat die herijking? In welke richting gaan pogingen die in die staten zijn of worden ondernomen tot hervorming van de traditionele verzorgingsstaatarrangementen? Hoeveel speelruimte is er eigenlijk voor de nationale politiek in een globaliserend en integrerend Europa? En hoe kan die speelruimte optimaal worden aangewend om in Nederland tot een activerende, verantwoordelijke en welvarende samenleving te komen? Arts en Muffels betogen dat een herijking van de verzorgingsstaat richting een 'enabling state' en een verzorgingssamenleving nodig is. De vrees dat vanwege internationaliseringprocessen het toekomstige Europa convergeert naar een selectieve karige welvaartsstaat achten zij ongegrond. Zij bepleiten een herverdeling van verantwoordelijkheden en vernieuwing van doel en inhoud van sociale bescherming. Ook zien zij kansen voor de 'open coördinatie methode'; een invulling van subsidiariteit die de beleidsvrijheid voor de lidstaten zo groot mogelijk laat.

RUUD MUFFELS

Internationale ontwikkelingen

Allerlei sociaal-economische, sociaal-culturele en sociaal-demografische ontwikkelingen zetten West-Europese en Noord-Amerikaanse verzorgingsstaten vandaag de dag onder druk. Daarbij valt te denken aan de vergrijzing en ontgroening van hun bevolkingen, aan toenemende immigratiestromen, aan de introductie en diffusie van nieuwe technologieën die een transformatie van industriële in kennissamenlevingen op gang hebben gebracht, aan het neerhalen van tolmuren en de toename van wereldwijde economische competitie en interdependentie, aan processen van individualisering, emancipatie en veranderende gezins- en samenleefverbanden en aan processen van toenemende turbulentie op de arbeidsmarkt. Die ontwikkelingen zijn niet alleen van vandaag, maar werpen al enige decennia hun schaduwen vooruit. Ze hebben alom – in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk eerder en grondiger, in Scandinavië en Continentaal Europa later en voorzichtiger – geleid tot een druk op met name de uitgaven aan werkloosheidsuitkeringen, gezondheidszorg en pensioenen en in reactie daarop een beleid geïnitieerd van terugtrek van de overheid en een versobering van institutionele verzorgingsarrangementen. Kijken we naar de uitgaven aan sociale bescherming als percentage van het binnenlands product, dan lijkt er echter geen vuiltje aan de lucht. Een systematische terugtrek en versobering van verzorgingsstaten lijkt in West-Europa, in tegenstelling tot de VS en het VK, als we de cijfers mogen geloven, goeddeels uitgebleven. Dat zou dan te danken zijn geweest aan de institutionele veerkracht van en steun in de publieke opinie voor de West-Europese verzorgingsstaatsregimes. Maar mogen we die cijfers wel zonder meer geloven? Vermoedelijk niet. Zonder versobering van sociale voorzieningen en verzekeringen zouden de uitgaven in de meeste Europese landen zeer sterk zijn gestegen. Sommigen bestrijden daarom de visie dat de verzorgingsstaat niet onder afslankingsmaatregelen heeft geleden: ook in West-Europa is terugtrek en versobering van de verzorgingsstaat opgetreden. Deze heeft zich vooral gemanifesteerd in de werkloosheidsregelingen door een sterke daling van de vervangingsratio's (de verhouding van de uitkering tot het voorheen genoten loon) en door strengere toelatingseisen². Dit laat onverlet dat West-Europa en daarbinnen zeker ook Nederland nog steeds trots kan zijn op het niveau van sociale bescherming.

De ontwikkeling van de welvaartsstaat

De ontwikkeling van de welvaartsstaat in Nederland, maar ook in andere Europese landen heeft in de afgelopen 35 jaar grofweg drie stadia doorlopen. Tot aan het begin van de jaren tachtig wordt het sociale beleid gekenmerkt door een nadruk op de traditionele instrumenten van sociaal beleid: inkomensvervanging en inkomensondersteuning. In de volgende fase die duurt tot aan het einde van de jaren negentig zien we een nadruk op het activerende karakter van de wel-

vaartsstaat; uitkeringssystemen werden versoerd, tegenover rechten werden ook plichten gesteld en de band met de arbeidsmarkt werd aangehaald via een actief werkgelegenheidsbeleid. In deze fase voerden regeringen een beleid om het werken aantrekkelijk te maken ('making work pay') en de flexibiliteit op de arbeidsmarkt te vergroten. De 'activerende verzorgingsstaat' vond zijn historisch kristallisationspunt in het debat over de 'crisis van de verzorgingsstaat'. Dat debat heeft zich overigens in bijna alle West-Europese landen in de afgelopen vijftientig jaar voltrokken. De invulling van het concept van de activerende welvaartsstaat is door de opkomst van de kenniseconomie echter aan het verschuiven. Aan het begin van de 21ste eeuw komt een proces op gang waarbij het accent geleidelijk aan wordt verlegd naar een meer preventief stelsel. Dit gebeurt door meer te investeren in het menselijk kapitaal van burgers; door hen meer eigen verantwoordelijkheid te geven of door de levensloop uitgangspunt te maken voor beleid. Dit leidt tot het introduceren van nieuwe arrangementen op het terrein van een leven lang leren, training en scholing. Daarnaast worden arrangementen in het leven geroepen die een betere afstemming mogelijk maken tussen werk en privé-leven. Dit derde stadium staat in veel landen nog maar in de kinderschoenen, maar tendensen in die richting zijn hier en daar onmiskenbaar aanwezig. Neil Gilbert verwoordt deze transformatie door te stellen dat de oude beschermende en interveniërende verzorgingsstaat tegenwoordig alom wordt ingeruild voor wat hij de 'enabling state' noemt, dat wil zeggen een staat die veeleer investeert in menselijk en sociaal kapitaal, die veeleer activeert en faciliteert, dan dat hij beschermt en afschermt³. Gilbert geeft toe dat wat Europa betreft hij misschien enigszins overdrijft, maar de tendens is zijns inziens onloochenbaar.

Wat zijn de redenen voor die koerswijziging? Die zijn vooreerst te vinden in de dwang der veranderende omstandigheden zoals die hiervoor zijn geschetst. Vooral het sociaal-demografische proces van ontgroening en vergrijzing zal op termijn zowel de pensioenvoorziening als de gezondheids- en bejaardenzorg in de gevaarzone doen belanden. Tevens brengt het de ambitieuze doelstelling zoals overeengekomen op de Top van Lissabon in 2000 met betrekking tot de arbeidsparticipatie in gevaar. Het rapport dat onder leiding van Wim Kok over het Europese werkgelegenheidsbeleid werd uitgebracht met als titel *Jobs, jobs, jobs* doet vrezen dat de zeventig procent arbeidsparticipatie-doelstelling te ambitieus zal blijken. Door de voortgaande internationale competitie (veelal aangeduid als globalisering) en de zich uitbreidende en verdiepende Europese integratie worden interveniërende nationale overheden steeds meer aan banden gelegd. De organen van de Europese Unie stellen nu eenmaal steeds meer grenzen aan nationale besluitvorming vooral op het vlak van de monetaire, economische en fiscale politiek. De Grauwe gaat zelfs zover te stellen dat de flexibiliteit van de arbeidsmarkt uiteindelijk bepalend is voor de mate waarin succesvol op negatieve economische omstandigheden kan worden ingespeeld⁴. De hervormingsvoorstellen die in

Frankrijk, Duitsland en Italië zijn voorgesteld ten aanzien van pensioenen, werkloosheid en de gezondheidszorg zijn te herleiden tot de sterke economische schokken die landen in Europa op asymmetrische wijze hebben getroffen en waarop deze landen trachten te reageren. De geringe ruimte die het stabiliteitspact biedt om deze schokken op te vangen, noopt regeringen om ofwel het niet zo nauw te nemen met de eisen die het pact stelt, ofwel de sociale zekerheid en de arbeidsmarkt te hervormen. Omdat deze systemen een spiegel vormen van de culturele, sociale en economische traditie van een land is hervorming van de instituties waarop ze zijn gegrondvest altijd een weg van lange adem.

Naar één Europese verzorgingsstaat?

Het idee van een Europese welvaartsstaat, een 'transnationale synthese' van nationale welvaartsstaten, waarvan Europees sociaal burgerschap de ruggengraat vormt is een idee-fixe.

Wat op nationaal niveau geldt, geldt in nog sterkere mate op Europees niveau. De verschillen in sociaal-economische ontwikkeling, in culturele en sociale tradities in EU-landen zijn zo groot dat niet gevreesd hoeft te worden dat er op korte of op lange termijn iets als een Europese verzorgingsstaat zal ontstaan. Het idee van zo'n Europese welvaartsstaat, een 'transnationale synthese' van nationale welvaartsstaten, waarvan Europees sociaal burgerschap de ruggengraat vormt is een idee-fixe. De vrees dat vanwege internationaliseringsprocessen het toekomstige Europa op het terrein van de sociale politiek en het sociaal beleid convergeert naar een selectieve 'karige' welvaartsstaat zoals die van de VS is daarom ongegrond. Hemerijck merkte hierover onlang terecht op, dat met vijftien verschillende welvaartsstaten, en niet te vergeten een uitbreiding met nog eens tien landen, er geen sprake is van enig voor de hand liggend 'Europees sociaal model' in welke richting de lidstaten van de Europese Unie *überhaupt* zouden kunnen convergeren⁵. Het integratieproces kan - hoewel zeer onwaarschijnlijk - zowel tot een neerwaartse spiraal leiden, dat wil zeggen een proces van sociale dumping, een 'race to the bottom' maar ook tot een opwaartse spiraal⁶. De opwaartse spiraal ofwel een 'race to the top' kan ontstaan in een situatie van mobiliteit van arbeid, dat wil zeggen dat de beste werknemers vanwege gunstigere arbeidscondities in een andere lidstaat gaan werken. Landen met een genereus sociaal stelsel kunnen de meest productieve werknemers aantrekken en daardoor comparatieve voordelen behalen. Dat stelt hen weer in staat het genereuze stelsel in stand te houden of zelfs nog te verbeteren.

In een recent rapport van het CPB wordt gesteld dat de invloed van Europa te groot is geworden⁷. Europa bemoeit zich te veel met zaken die ook nationaal geregeld kunnen worden. Het subsidiariteitsbeginsel moet zorgvuldiger en consequenter worden toegepast. Ook werkgevers en werknemers in Nederland vinden dat sociaal beleid vooral nationaal beleid moet zijn. Mocht dit standpunt worden overgenomen door de regering dan betekent dit een duidelijke breuk met het verleden. Nederland is immers altijd voorloper geweest in het tot stand brengen van

een sociaal Europa. Dankzij Nederland is het Europese sociale beleid onderdeel geworden van het Verdrag (Verdrag van Amsterdam uit 1997). Nederland legde op deze wijze de basis voor het latere sociale beleid zoals vastgelegd tijdens de Top van Lissabon (2000). Sociaal beleid wordt door Europa maar ook hier te lande als een productieve factor gezien die mits goed uitgebalanceerd het economische beleid van Europa juist kan ondersteunen en versterken (het Europese Sociale Model). De redenering was en is dat investering in het sociale en menselijke kapitaal van burgers en werknemers de kenniseconomie versterkt en het eigen initiatief bevordert. Daarmee wordt de productiviteit vergroot, de afhankelijkheid van uitkeringen verminderd en de economische groei bevorderd.

Men vergeet gemakshalve wat Europa op sociaal vlak tot stand heeft gebracht. Denk hierbij onder meer aan de non-discriminatiebepalingen; in het bijzonder de gelijke behandeling van mannen en vrouwen op het gebied van de geldelijke beloning voor gelijksoortige arbeid en opgebouwde pensioenrechten. Ook wetgeving op het terrein van arbeidsomstandigheden, de sociale rechten van grensoverschrijdende werknemers en de diverse vormen van arbeidsmarktregulering behoren hiertoe. Zeker in landen waarmee het economisch minder goed gaat, zullen dergelijke sociale maatregelen wellicht anders niet zijn genomen of op de lange baan zijn geschoven. Met deze vorm van *positieve subsidiariteit*, het tot stand brengen van door nationale democratieën gelegitimeerde wetgeving op transnationaal niveau, welke op nationaal niveau zonder interventie door Europa niet zou zijn gerealiseerd is niets mis. Een rigide en uniforme regelgeving die onvoldoende recht doet aan de verschillen tussen lidstaten is inderdaad af te raden. Maar dit is een *negatieve interpretatie* van het begrip subsidiariteit. Wat is er tegen als de regelgeving slechts de kaders schetst waarbinnen lidstaten de ruimte hebben om er hun eigen invulling aan te geven? Wat is er tegen de ‘open coördinatiemethode’ die er voor zorgt dat zowel de beleidsvrijheid van de lidstaten, als de informatie-uitwisseling en de kans van elkaar te leren zo groot mogelijk blijft of juist wordt? Men spreekt wat de uitkomsten van deze methode betreft wel van *soft law*. Sancties ontbreken, maar doordat er niet alleen sprake is van voorbeeldwerking, maar ook van wisselwerking is deze methode een minder vrijblijvende en meer effectieve dan *benchmarking*⁸.

De Nederlandse staat is niet meer alleen verantwoordelijk is voor het verschaffen van adequate zorg en sociale zekerheid.

Herijking van de verzorgingsstaat

Herijking is gezien het voorgaande nodig, maar in welke richting? Onzes inziens zowel in de richting van een herverdeling van verantwoordelijkheden, als in die van een vernieuwing van doel en inhoud van de sociale bescherming. Wat het eerste betreft wordt vaak gesproken over een noodzakelijke overgang van de verzorgingsstaat naar de *verzorgingssamenleving*.

Dat betekent dat de Nederlandse staat, zoals het kabinet Balkenende II wil, niet meer alleen verantwoordelijk is voor het verschaffen van adequate zorg en sociale

zekerheid. Die verantwoordelijkheid wordt dan gedeeld door de overheid, het particulier initiatief (de markt), de gemeenschap (maatschappelijk middenveld) en het individu en zijn naasten (gezin, familie en vrienden) zelf. De meest voorkomende en vaakst gesuggereerde oplossing voor de problemen van de verzorgingsstaat is deregulering en versterking van de marktwerking. Naast de invoering van marktanaloge bekostiging van sociale voorzieningen komt deze oplossing neer op het afstoten van taken door de overheid. Waar de verzorgingsstaat faalt, zou de markt functies moeten overnemen. Wat de uitvoering betreft is dat zeker mogelijk maar wat de financiering betreft ligt dat moeilijker. De private markt is immers onder bepaalde omstandigheden niet in staat om een adequate verzekering tegen bijvoorbeeld de gevolgen van sociale risico's zoals werkloosheid tot stand te brengen. Overheidsoptreden is dan economisch gezien efficiënter⁹. Daar komt bij dat bij marktwerking de vraag het aanbod bepaalt, waardoor de kosten soms hoger zijn in plaats van lager en de toegankelijkheid voor lage inkomens in gevaar komt (vergelijk het Amerikaanse gezondheidszorgsysteem).

Een tweede gesuggereerde oplossing is revitalisering van de *civil society*, het gemeenschappelijk initiatief, de derde sector ofwel het maatschappelijke middenveld. Vrijwilligersorganisaties zijn nogal eens doelmatiger dan overheidsinstanties en gevoeliger voor de legitieme behoeften en verlangens van cliënten. Ze zijn tevens onmisbaar voor het produceren van het sociaal kapitaal dat nodig is voor het goed functioneren van democratische politieke systemen en krachtige economieën. In een wereld waarin het scheppen van welvaart en eigen verantwoordelijkheid centraal staan, dragen vrijwillige organisaties door hun waardeoriëntatie en sociale bindingen bij aan een maatschappelijk evenwicht en versterken ze de gemeenschapswerking en de sociale cohesie¹⁰. In verscheidene verzorgingsstaten is er op regionaal en lokaal niveau al sprake van het afsluiten van een groot aantal convenanten met betrekking tot publiek-private samenwerking bij het uitvoeren van taken op het terrein van zorg en sociale zekerheid, van onderwijs, cultuur en huisvesting. Sinds een paar jaar is deze ontwikkeling ook zichtbaar op nationaal niveau. In enkele verzorgingsstaten (Frankrijk, Groot-Brittannië) zijn al omvattende partnerschapsovereenkomsten gesloten, waarin de relaties tussen de staat en de derde (vrijwillige) sector worden geregeld, of is men deze aan het uitwerken (Canada). Ook de Europese Unie overweegt inmiddels serieus een dergelijke strategie te volgen. De vraag is wel of voldoende gekwalificeerde vrijwilligers voor handen zijn opdat de beschikbaarheid en kwaliteit van de voorzieningen niet in gevaar komen.

Niet alleen het belang van de *civil society*, maar ook dat van gezin en familie zijn te lang veronachtzaamd. In hedendaagse verzorgingsstaten spelen gezin en familie nog steeds een belangrijke rol bij het verschaffen van welvaart, welzijn en zorg. Esping-Andersen, de grote man van het internationaal vergelijkende onderzoek naar verzorgingsstaten, heeft er een paar jaar geleden in een gezaghebbend rapport voor gepleit om het Europese sociale model zodanig aan te passen dat gezin

en familie een evenwaardige plaats krijgen naast markt en staat in de architectuur van sociaal Europa¹¹. Niet alleen omdat het gezin en de familie het primaire vangnet vormen voor het opvangen van allerlei sociale risico's, maar ook omdat ze de basale sociale eenheden bij uitstek zijn die zin geven aan het leven van individuen. Sociale uitsluiting begint al in de kindertijd en is in gezinnen verankerd. Inferieure en superieure levenskansen vinden hun ontstaan primair in het gezin van herkomst. Sociale insluiting vraagt daarom om gezinsbeleid en het investeren in kinderen. Gezinsbeleid vormt trouwens ook de sleutel tot het oplossen van het probleem van de ongelijke verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over de geslachten. Steeds minder mensen leven evenwel in gezinsverband waardoor een dergelijke verschuiving nooit ten koste mag gaan van goede voorzieningen voor mensen die niet in gezinsverband leven.

Van 'freedom from want' naar 'freedom to act'

De samenleving beter kan investeren in de capaciteiten van mensen dan ze een uitkering te geven

Voor herijking van de verzorgingsstaat is, naast de besproken herverdeling van verantwoordelijkheden, ten tweede een vernieuwing van doel en inhoud van de sociale bescherming noodzakelijk. De ontwikkeling naar een activerende verzorgingsstaat, zoals eerder geschetst, betekent tevens de overgang naar een samenleving waarin wordt geïnvesteerd in sociaal en menselijk kapitaal. Het achterliggende idee is dat de samenleving beter kan investeren in de capaciteiten van mensen (*capabilities*) dan ze een uitkering te geven¹². Het gaat erom dat mensen keuzes kunnen maken die hen in staat stellen het leven te leiden dat ze graag willen. Met andere woorden, geef mensen handelingsmogelijkheden waardoor ze in staat zijn voor zichzelf te zorgen en niet afhankelijk te zijn van een anonieme overheid. Sociaal beleid heeft tot taak niet alleen de mens te behoeden voor gebrek aan middelen ter leniging van de meest minimale en dringende behoeften (*freedom from want*), maar ook hen keuzemogelijkheden aan te reiken om zelf iets aan de situatie te veranderen. Sociaal beleid kan mogelijkheden aanreiken voor het combineren van arbeid en zorg of voor het combineren van een baan met een leven lang leren zodat men beter voor zichzelf kan zorgen (*freedom to act*). Een dergelijke actieve aanpak is effectiever zeker op de langere duur dan een passief beleid waarin mensen een uitkering wordt gegeven¹³.

De sociale zekerheid en de arbeidsmarkt zijn op dit moment nog sterk exclusief; ofwel men werkt ofwel men heeft een uitkering. Combinaties van werken, onderwijs volgen of zorgen en een uitkering genieten zijn ofwel uitermate onaantrekkelijk ofwel feitelijk onmogelijk. De levensloopgedachte vraagt om mogelijkheden om activiteiten te plannen en te combineren. Overgangen tussen de ene en de andere maatschappelijke activiteit of tussen verschillende combinaties van activiteiten dienen daartoe ook te worden gefaciliteerd. Een zodanig beleid gaat verder dan het tot stand brengen van een levensloopregeling hoe belangrijk ook. Goodin zegt dat waar het oude instrumentarium gericht was op spreiding van inkomen

het nieuwe gericht zou moeten zijn op een meer evenwichtige spreiding gedurende de levensloop van geld (inkomen en vermogen), tijd (vooral tijdens het ‘spitsuur’ in het leven door de combinatie van werken, leren en zorg) en datgene wat als het ware het resultaat is van de beschikbaarheid van geld en tijd, zelfrespect en autonomie¹⁴. Het gehele stelsel dient onder de loep te worden genomen om te bezien in welke mate het belemmerend dan wel bevorderend werkt op het aanbieden van mogelijkheden aan mensen om werk en andere activiteiten te kunnen combineren. Fiscale spaarmogelijkheden om verlofregelingen te financieren vormen slechts een onderdeel van het totale pakket aan mogelijke instrumenten¹⁵.

Het Nederlandse wonder voorbij

Nederland hoeft geen afscheid te nemen van haar zorgvuldig opgebouwde verzorgingsstaat, zoals sommige doemscenario's voorspellen.

In het voorgaande is een aantal lijnen geschetst waarlangs de verzorgingsstaat zich heeft ontwikkeld en zich verder zou kunnen ontwikkelen. Het Nederlandse Poldermodel werd als *Dutch miracle* alom geprezen voor haar succes bij het scheppen van werk voor iedereen en het realiseren van een sterke welvaartsgroei. Inmiddels heeft de harde werkelijkheid de Nederlands positie als beste jongetje van de klas stevig onderuit gehaald. Een recessie biedt een slecht klimaat voor hervorming van het Nederlandse sociale stelsel in de richting van een investeringsgericht en een op levensloop georiënteerd stelsel. De belangrijkste motor van verandering is de economie zelf. Indien de economie weer de goede kant opgaat, is er ruimte voor een optimistisch scenario. Nederland is echter geen eiland. Dat heeft het kabinet Balkenende II terecht in de regeringsverklaring laten opnemen. Veel zal afhangen van hoe het Europese sociale model zich ontwikkelt. Europa heeft, zoveel is uit het voorgaande wel duidelijk geworden op sociaal terrein al veel betekend. Ze zal ook in de toekomst haar invloed doen gelden. Nederland hoeft geen afscheid te nemen van haar zorgvuldig opgebouwde verzorgingsstaat, zoals sommige doemscenario's voorspellen. Zeker is dat het *welvaren* van de Nederlandse verzorgingsstaat vooral afhangt van de wijze waarop Nederlandse beleidsmakers omgaan met de uitdagingen waarop in de nieuwe eeuw de verzorgingssamenleving een antwoord moet vinden. De centrale vraag is of zij in staat zullen zijn een nieuwe architectuur van de verzorgingsstaat te ontwerpen die zowel Nederlands als Europees is. Of, wat anders gesteld, zullen zij in staat zijn een open, activerend en verantwoordelijk sociaal stelsel te ontwikkelen, dat niet alleen zorg draagt voor behoud en versterking van de sociale integratie en participatie in de Nederlandse én Europese samenleving, maar dat ook op langere termijn houdbaar is en de welvaartsgroei bevordert?

Prof. dr. Wil A. Arts en Prof. dr. R. J. A. Muffels zijn beide hoogleraar aan de Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit van Tilburg.

Noten

1. Dit artikel is een bewerking van het slothoofdstuk van het boek "Verzorgingsstaat vaar wel" onder redactie van W. Arts, H. Entzinger en R. Muffels dat in april 2004 zal verschijnen bij Koninklijke Van Gorcum te Assen.
2. Bijvoorbeeld Peter Taylor-Gooby, (2002), 'The Silver Age of the Welfare State: Perspectives on Resilience', *Journal of Social Policy*, 31, p. 597-621 en Walter Korpi, 2003, 'Welfare-State Regress in Western Europe: Politics, Institutions, Globalization, and Europeanization', *Annual Review of Sociology*, 29, 589-609.
3. Neil Gilbert (2002), *Transformation of the Welfare State: The Silent Surrender of Public Responsibility*, Oxford University Press.
4. Grauwe, P. de (2003), 'The Euro at Stake? The Monetary Union in an Enlarged Europe', *CESifo Economic Studies*, 49, 1:103-121.
5. Hemerijck, A.C. (2002), 'The Self-Transformation of the European Social Model (s)', In: Esping-Andersen, G. (red.). *Why We Need A New Welfare State*, Oxford: Oxford University Press.
6. Dekker, P., Ederveen, S., Jehoel-Gijsbers, G., Mooij, R. de, Soede, A. en Wildeboer-Schut, J.-M. (2003), *Social Europe*, 105, The Hague: CPB/SCP.
7. Lejour, A. (2003), *Quantifying Four Scenarios for Europe*. CPB Document, 67, The Hague: CPB.
8. De huidige Belgische minister van Werk en Pensioenen, en eerder van Sociale Zaken, Frank Vandenbroucke is een groot propagandist van deze methode. Zie het verslag van zijn SISWO-lezing over de nieuwe architectuur van de verzorgingsstaat door M. Ooijens-Franken (2004), 'Het sociaal Europa van Frank Vandenbroucke', *Facta*, 12, 4-8.
9. Krueger, A.B. (2000), 'From Bismarck to Maastricht. The March to European Union and the Labor Compact', *Labor Economics*, 7, 117-134.
10. Wim van de Donk, *De Gedragen Gemeenschap*, Den Haag, SDU.
11. G. Esping-Andersen, D. Gallie, A. Hemerijck en J. Myles, 2002, *Why we need a New Welfare State*, Oxford University Press.
12. Sen, A. (1999b), *Development as Freedom*, New York: Alfred A. Knopf en Sen, A. (1999a). *Commodities and Capabilities*, Oxford: Oxford University Press.
13. Begg, I., Muffels, Ruud J. A. en Tsakoglou, P. (2002), 'Conclusions: Social Exclusion at the Crossroads of EU Employment and Inclusion Policies', In: Muffels, R., Tsakoglou, P. en Mayes, D. (red.). *Social Exclusion in European Welfare States*, 51-77, Cheltenham, U.K. and Northampton, Mass.: Edward Elgar.
14. Goodin, R.E. (2003), 'Perverse principles of Welfare Reform', In: Pieters, D. (red.). *European Social Security and Global Politics*, 199-225, The Hague: Kluwer Law International.
15. Bovenberg, L. (2003), *Nieuwe levensloopbenadering*. OSA Discussion Paper, 33, Tilburg: OSA/Tilburg University. Zie ook: Schmid, G., en B. Gazier (2002). *The dynamics of full employment: social integration through transitional labour markets*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.